

Токушева Т.С.

К. КАИМОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КӨРКӨМ ЛИРИЗМ

Токушева Т.С.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ЛИРИЗМ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ К. КАИМОВА

T.S.Tokusheva

ARTISTIC LYRICISM IN THE WORKS OF K.KAIMOV

УДК: 8-1/-14

«К. Каимовдун чыгармаларындагы көркөм лиризм» деген макалада чыгармалардын сюжеттик-композициялык курамындагы лиризмдин аткарган кызматы айрым повесттердин мисалында талданды. Мындай фактордун өзү лиризмдин чыгармадагы сюжеттик-композициялык түзүлүшкө өтмө катар аралашуусу чыгарманын лирикалык табиятын түзүүгө, көркөм тексттин бөтөнчөлүгүн көрсөтүүгө шарт түзөөрү белгиленди.

Негизги сөздөр: лиризм, лирикалык проза, лирикалык повесть, лирикалык каарман, лирикалык чегинүү, көркөм деталь, экспрессивдүүлүк, композиция.

В статье «Художественный лиризм в произведениях К.Каимова» анализируются функции лиризма в сюжетно-композиционном составе произведений на примере нескольких повестей. Отмечено, что фактор влияния лиризма в сюжетно-композиционный строй произведения создает благоприятную лирическую содержательность, подчеркивает особенность художественного текста.

Ключевые слова: лиризм, лирическая проза, лирическая повесть, лирический герой, лирическое отступление, художественная деталь, экспрессивность, композиция.

In the article «Artistic lyricism in the works of K.Kaimov» is analyzed lyricism function in the plot-composite composition of products on the example of several novels. Noted, that the impact factor of lyricism in the plot-composite structure of the work provides a fertile lyrical richness, emphasizes the singularity of a literary text.

Key words: lyricism, lyric prose, lyric novel, lyric hero, lyric digression, artistic detail, expressiveness, composition.

К. Каимовдун повесттери лиризмди колдонууда белгилүү бир өлчөмдө айырмаланып турат. К.Каимов өзүнүн чыгармаларында каармандын көркөм образын көрсөтүүдө, адамдын ички дүйнөсүн ачып туюндуруу концепциясында чыгармага катышкан персонаждарды бир беткей мактоо же тескерисинче бир беткей жамандоо касиети жашабастан, алардын ички дүйнөсүн, психологиялык өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүдө лиризмге жумшак иронияны, юморду «кошот». К.Каимовдун алгачкы «Талаа жылдызы» жана «Аялдын самаганы» повесттери «жанрга өзүнчө бир жаңылык алып келген, аны сапаттык жактан байыткан чыгармалар деле эмес. Анткени менен аталган повесттердин жаралышы К.Каимовдун чыгармачылыгы тек ийгиликтен ийгиликке көчүп отурбагандыгын, анда деле айрым учурларда өзүн-өзү кайталагандыгын, мурда белгилүү көнүмүш

ыкма, манералардан толук кол үзүп кете албагандыгын көрсөттү. Бир сөз менен туюндурганда, аталган повесттер автордун чыгармачылык эволюциясынын сөзсүз басып өтө турган өзүнчө бир этабы, баскычы катары бааланышка акылуу» [1]. Жазуучунун «Аялдын самаганы» повестинде кепке алынган окуялардын тутуму кызылчачынын өмүр жолун көркөм талдоого алып, совет бийлиги орной баштаган мезгилде бай кишиге келин болуп жүргөн Айнанын турмушуна токтоло, совет бийлигинин орношу, анын аялдардын тең укуктуу болушуна кам көрүүсү аркылуу Таластан төркүндөрү жашаган Чүйгө көчүп келген Айнаны жаңы коомдук түзүлүш, отурукташкан турмуш тосуп алат. Жазуучу Айнанын жеке турмушун сүрөттөөгө басым жасагандыктан композициялык маанилүү элемент катары лиризм анын ички дүйнөсүн, үй-бүлөлүк турмуш-тиричиликтеги оошкыйыштарын, сүйүү сезимдерин, махабатка карата туруктуу мамилесин, адеп-ахлактык, ыймандык тазалык үчүн күрөшүн, турмуштук ар кандай коллизияларда ачылып, ар түркүн сыноолордон өткөн окуяларда ачып көрсөтөт. Күйөөсүнөн ажырашып келген келинди төркүндөрү жакшы тосуп алышканы менен, башы бош аялга «көз салып», аны менен турмуш курууну калагандар арбын болгону, күйөөдөн көңүлү калган Айнанын жаңы заман алып келген эркиндигин пайдаланып, өзү жактырган адамга баш байлап, тирилик кылгысы келгени, тагдыр аны билимдүү десе билимдүү, акылдуу десе акылдуу кишиге жолуктурганы, анан ушак сөздөр, айың кептердин таасири, андагы эмоционалдуу көрүнүштөр, өз каалаганына жете албагандык, жаңы замандагы эркин сүйүүнүн ийгиликсиз аякташы, ичтеги арман, күйүттүү күндөр толугу менен лиризмдин коштоосунда берилет да, окурманды кайдыгер калтырбайт. Оңунан чыкпаган сүйүүдөн кийинки кыжаалаттык, бакытты табууга болгон аракеттер, жаңы заманга туура келүүчү мүмкүнчүлүгүн көрсөтүүгө умтулуу, ак дили менен берилип эмгек кылуу, өзүн көрсөтүү кызыкчылыктары, ак эмгеги менен ийгилик жаратып, ошол аркылуу көңүл көксөөсүн басуу аракеттери да жазуучунун лиризмди дурус пайдаланганын көрсөтөт. Бирок повестте колдонулган лиризм келки-келки түрүндө болгондуктан, чыгармада Айнанын ички дүйнөсү системалуу сүрөттөлбөйт, окуялардын ырааттуу өнүгүшү менен эволюциялык жаңыланууга ээ болуучу психологиялык өзгөрүүлөр анча байкал-

байт. Лиризм көркөм чыгармада аткаруучу милдеттердин бири каармандын жан дүйнөсүнүн татаалдыгын көрсөтүү болсо, автор аталган повестте ал маселелерге анча көңүл бөлбөгөндүктөн, каармандын кырдаалга ылайыкташып өзгөрүшү, жан дүйнөдөгү туйгулар кыймылсыз калган да, көркөм образ катары аткарган милдети кескин солгундаган. Маселен, аталган повесть аркылуу автор кыргыз жеринде болгон социалдык өзгөрүүлөр жеке адамдын тагдырына кандай таасир тийгизгендигин көрсөтүүгө умтулганы менен иш жүзүнө келгенде жазуучунун максаты толук ишке ашпай калган. Анын себептерин изилдей келгенде Айнанын турмушунда «гандап» алган жолу бардык тарабынан ишке ашууга «ылайыгы келип» турганы менен аны автор туура «пайдалана албагандыгынан» улам, лиризм каармандын «кыймылсыз», схематизмге багынган, сенек, чыгарманын башында кандай болсо, чыгарманын аягында ошол бойдон кала берген окуялардын эч кандай өнүгүшкө ээ болбогон көрүнүшүндө тура бергендигинен экендиги ачыкка чыгат. Ал эми жазуучунун «Талаа жылдызы» повестинде да лиризмди колдонуу аракети да жогорку чыгармага жакындашып турат, анын натыйжасында сүрөттөлүп жаткан турмуш жасалмалуу көрүнөт. Повесттин сюжетинде иштемчил жаш сүрөтчүнүн турмушу көркөм баяндалат. Сүрөтчү Бек Назаров көптөн бери көкүрөгүнө аздектеп жүргөн «Талаа жылдызы» аттуу сүрөттү тартууга киришип калган маалда шаардагы уулунан кабар алуу максатында айылдан атасы келет. Лиризм бул чыгармада турмушка эки башка көз караш менен караган бала менен атанын ички дүйнөсүн көркөм анализге алуу менен айырмаланат. Чыгармачылыкка баш-оту менен берилип кеткен Бектин өз чайын өзү кайнатып ичкен турмушу, элдин балдарына окшоп «үстөл кучактап» отурбаган кесиби атасын капа кылат. Өз мезгили үчүн маанилүү болуп турган проблемаларды көтөргөнү менен каармандын жан дүйнөсүнүн ички өнүгүүсү анчалык жеткиликтүү ачылбай, аны тастыктап көрсөтүүчү окуялардын, эпизоддордун турмуштук реалдуулуктан алыс тандалып алынгандыгынан улам окурмандар арасында ишенбөөчүлүктү жаратуу менен бирге повесттин жанрдык табиятына доо келтиргендиги даана байкалат. Кыйлага чейин үйлөнбөй, ата-энеси таап берген кызды чанып, кирип өзү жууп, казанын өзү кармаган Бекке атасынын «капа болушу» жазуучунун сюжет курууда көндүм схематизмге азгырылгандыгы экендиги кийинки эпизоддордо ачылат, мисалы, «Талаа жылдызы» аттуу сүрөт тартылып бүткөндөн кийин баары белгилүү болот.

Андагы «кара тору кыз анын санаасын санга бөлүп, полотнодон тиктеп турду. Ал сүрөткө окшобой, тек сыр билген селкиге окшоду. Мени таштап каякка бармак элең, туура кылдың дегенсип, мурдагыдан да жадырап, ыраазылык менен көз жибергенсиди.

Аны азыр жолунан калтырып, убадасын айныткан ушу кыз эле. Ушу кыздын айынан алыстан атайылап келген атасынын таарынычын жаза албай, салкын узатты. Ушу кыздын азгырыгынан башка жумуштарынан алагды болуп, балапандуу чымчыктай үйүнөн айланчыктап чыкпайт. Ушу кыз таалайына бүткөн махабаттай жигиттин эркин бийлеп баратты» [2].

Повестте Бек аны алгач таң сүрүп, жылдыз тарап келе жаткан маалда талаадан көрөт. Автор сүрөтчү менен бейтааныш кыздын жолугушуусун романтикалык маанайда, лиризмге толгон сүйлөмдөр менен сүрөттөйт.

Автор тарабынан эмоционалдуу-экспрессивдүү сүйлөмдөр диалектикалык жана формалдуу логикага, же окурман ынана турган турмуштук чындыкка негизделбегендиктен, чыгарманын сюжеттик-композициялык түзүлүшүнө доо кеткен жерлер бар. Маселен, башкаларды таң калтыра турган, керемет сүрөт тартууга кумарланган сүрөтчү Бек Назаров талаа кыдырып, эмгекчилердин арасынан картинанын баш каарманын издеп жүргөн болот да, бир күнү талаада уктап калып, таң эрте кеткен көтөрүп бараткан кызды көрөт. Бир көргөндө эле ага ашык болуп калганы байкалат, ошол ашыктык сезимдери менен «Талаа жылдызын» келиштире тартат, сүрөт Жума досунун жардамдашуусу менен көргөзмөгө коюлат. Сүрөтчүлөр тарабынан картина жакшы бааланат да, Бектин кадыры көтөрүлөт.

Логикалык жактан баары талаптагыдай болгону менен окурмандын жан дүйнөсүн бүлүккө салган суроолор чыгат. Бекке ата-энеси «таап» берген кыздын эмнеси, эмне үчүн жакпай калды да, кокусунан бир көрүп, сүрөтүнө баш каарман кылып алган бейтааныш кыз эмнеси, кандай сапаттары менен сүрөтчүгө жагып калды, көргөзмөдө сүрөтчүлөр Бектин эмгегин жогору баалап, жакшы баа берүү менен кабыл алышат. Бир гана сүрөтчү Калыбек «Талаа жылдызынын» кемчилдиктерин көрсөтүп, ал жерде кеткен кармаган кыз колхозчу эмес, студент экенин ачык айтат. Окурманга сүрөттөгү кыз бир мезгилде ата-энеси жактырып, өзү «чанып» кеткен ошол эле Калыбек сүрөтчүнүн балдызы экендиги «белгилүү» болуп турса да, автор Бектин сүрөтүн Калыбектин жактырбай мамиле кылышын каарманга түшүнүксүз кылып сүрөттөп коёт.

Повестте мындай эпизоддор арбын, тереңирээк анализдей келгенде автор тарабынан окуя куугандык даана байкалат, б. а. чыгармадагы окуялар сюжет тереңдеген сайын улам татаалдашып, окуя артынан окуя кубалаган кырдаалдар күч алып, ал эми лиризм болсо ошол окуяларга экспрессивдүүлүктү тартуулаган, сырткы эффекти үчүн керектелүүчү зарыл каражат катары кызмат кылганы ачык көрүнөт. Адабият изилдөөчү К.Жумабекованын төмөнкү сүйлөмдөрүн повесттин лиризмди колдонууда кетирген кемчилдигин туура аныктай алган деп

эсептөөгө болот: «Баарынан да сүрөтчү жигиттин түнкүсүн сугатчылар менен жүрүп уктап калышы, шаардан келген студент кыздын бейтааныш жигитти күткөндөй таң атпай аны талаада «күтүп» турушун тек кокустук деп койгон күндө да мындай «кокустук» кандайдыр бир зарылдык менен бекемделиши, аныкталышы зарыл эле го. Анысы деле мейли деп коёлу, бирок да бир шаарда, жакын жерде жашап жүрүп кыз менен жигиттин бирин-бири көрбөй-билбей калышы, Жума аркылуу аты өзгөрүлгөн кыз менен таанышуу анчалык ынандык эмес, жасалмалуулук кашкайып көрүнүп турат. Анын үстүнө Жыпар менен Жума аркылуу таанышканда Бектин баягы талаадан көргөн кызын унутуп, тааныбай калышы окурманды анча ынандыра бербейт» [3].

Чындыгында эле адамдын жан дүйнөсүнүн татаалдыгы мына ушунда: ал көңүлүнө түшкөн нерсесин байма-бай кайталап ойлонуп, анын тегерегинде не бир түрдүү алакетке түшкөн ойлорду тегеретип, оң жана тетири жактарын таразалап, өзүн да, өзгөнү да психологиялык талдоодон өткөрүп, кадим турмуштагыдай чындыкка жетүү аракети каармандардын жан дүйнөсүндө байкалбайт. Мындай сапаттык өсүш каармандын жан дүйнөсүндө болбогондон кийин чыгарманын көркөм-эстетикалык табиятын кармап турган адабий-теориялык талап повестте сюжеттик жана композициялык жактан мүшүлүштүктөр бар экендигин көрсөтөт. Каармандарды сүрөттөөдө алардын жан дүйнөсүнүн өсүшү жөнөкөйдөн татаалга карай ички лирикалык жаңылануу болбогондон кийин каармандын турмушунда өйдө-төмөн, өөдүк-сөөдүк колдонулган лиризм жасалма мүнөз, турмуш чындыгын белгилүү бир схеманын тегерегинде жылмалап көрсөтүү, бир жактуу автордук баяндоо менен чектелүү сыяктуу кемчилдиктерди кетирүүгө шарт түзгөн. Ошентип, аталган повесттерде каармандардын жан дүйнөсү да жасалма бойдон калган.

Бирок талбай эмгектенүү, чыгармачылык изденүүнүн натыйжасында лиризмди колдонуу жагынан К. Каимовдун кийинки повесттеринде бир кыйла жылыштар байкалган. Анын «Бирине бир окшобогон күндөр», «Кыш ыргактары», «Жигит баратат», «Белгилүү эркек», «Ийри жыландар» ж. б. повесттери буга мисал болуп бере алат. Бул повесттер жөнүндө өз мезгилинде адабиятчы С.Жигитов төмөнкүдөй пикирин билдирген: «Булар К.Каимовдун өз чыгармачылыгында алдыга карай жасаган чоң кадамы. Белгилүү прозаиктин мыкты аңгемелериндей сөзгө сараң, таамай деталдуу, муңайым юморлуу манерада жаралган ошол повесттерде ар кандай проблемалар коюлат, ар кыл турмуштук окуялар баяндалат, ар мүнөздөгү тагдырлар жана образдар сүрөттөлөт. Бирок баарына ортоктош бир касиет: алардагы сюжеттердин жандуу турмуштун өзүнөн сузулуп алынган, образдардын оригиналдуу түзүлгөнү» [4]. Адабиятчынын пикирине кошумчалай турган бир

жагдай – «жандуу турмуштун өзүнөн сузулуп» алынган сюжеттик окуялар жумшак юмор, таасирдүү ирония менен коштолгон лиризмге бай экендигинде. Автор ар бир каармандын өзгөчөлүгүн бөлүп көрсөтүү үчүн лиризмди образдын ички дүйнөсүнүн индивидуализмин ачуу максатында колдонот. Маселен, К.Каимовдун «Бири бирине окшобогон күндөр» повести согуш мезгилиндеги айыл турмушун өспүрүм баланын дүйнө кабылдоосу аркылуу өткөрөт. Ошондой эле, повестте Момундун, Сонундун, Надырбайдын, Осмондун жана Мамбеттин образдары жеке өзүнө таандык ички дүйнөгө, аны башкалардан айырмалап турган лиризмге ээ касиеттери менен берилгендиктен, чыгарма бир кыйла оригиналдуу чыкканын белгилей кетүүгө тийишпиз. Тактап айтканда, Момундун баёолугу, үй-тиричилигине карабаган жүдөөлүгү, Сонундун санаачылдыгы, Надырбайдын өз кызыкчылыгынан башка эч нерсени ойлобогон өзүмчүлдүгү, бирөөнүн эсебинен жашоого аракеттенген митайымдыгы, уурулугу, өзүм дегенде өлүмдөн кайра тартпаган өжөрлүгү, өспүрүм Мамбеттин турмуштук кырдаалдарды тез андаштыра алган баамчылдыгы, сезимталдыгы, өз алдынча туура жыйынтык чыгара билген сергектиги турмуштук окуялардын негизинде ачылып берилет.

Автор өзүнүн «Кыш ыргактары» повестинде лиризмди колдонууну тереңдетет, б.а. анча «көзгө көрүнбөгөн» чабандын турмушун көркөм иликтөөнү максат кылат да, Апсамат чабандын, анын аялы Шакиндин жашоосунун бир түндөгү турмушун сүрөттөө менен ошол доорго мүнөздүү жашоо образын көркөм иликтөөгө алат. Чынында ай-күнүнө жеткен келин Шакиндин толгоо тарткан ошол күндөгү окуялары менен коштолгон бир короо кой менен жалгыз калган тирлиги, ошондогу өткөн күндөрдү көз алдынан өткөргөн кырдаалдар, адам баласына коюлган турмуштук талаптары окурман ынана турган деңгээлде сүрөттөлөт. Өзгөчө Шакиндин эскерүүсү жана элестөөсү аркылуу талдоодон өткөн окуялар каармандын бир жактуу кабылдоосу же жеке пикири аркылуу жүрбөстөн, реалдуу турмуштук кырдаалдарда ачылат да, лиризмдин сапаттык айырмачылыгын көргөзөт. Тактап айтканда, лиризм андагы негизги сюжеттик линиянын: Шакин – Апсамат – Ботобай үчилтик линиясында маанилүү орунду ээлейт. Лиризмди колдонуу чеберчилиги аркылуу повесттин көркөм-эстетикалык турпаты көбүнесе интимдик маселелерге байланыштуу өз деңгээлинде чечилгендигин, окурманга таасирдүү абалда ишке ашырылгандыгын айта кетүүгө тийишпиз. «Шакин менен Ботобайдын ортосундагы мамиле нака аялдык тазалык менен ыпластыктын канчалык деңгээлде татаал, опурталдуу экенин айкын көрсөтөт. Шакиндин искусство адамдарынын ички турмушуна кызыгып, алардын адатта жарыя кылбаган сырларын билүүгө аракеттениши тек адамдык сезимталдыгынан эмес. Себеби ал турмуштун оорчулугун,

катаалдыгын өз башынан кечирип, адам баласынын табиятына тийиштүү адат, салт кызыкчылыктардын көбүн түшүнө элек, айланасындагыларга баёо көз менен караган бала мүнөз аял. Эл-журтка белгилүү артисттердин жеке турмушуна кызыгып, ал тоодо жалгыз эриккенден, экинчи жагынан аялдык сезимдин кызыкчылыгынан улам башкалардын ички сырларын билүүгө умтулушу мунун айкын мисалы. Эгер Ботобай экөөнүн ортосундагы мамиле тереңдеп, адеп-ыймандык чектен өтүп кеткенде ал деле башкаларчылап жасалма мүнөз күтүп, эки жүздүүлүккө, демек, эки түрдүү жашоого аргасыздан көнүп кетери күмөнсүз болчу» [5] Ботобай менен Шакиндин мамилеси социалдык турмушта боло келген көрүнүш болгону менен автор каармандардын ички дүйнөсүндө кездеше берүүчү мына ушул сыяктуу моменттер менен ар бир адамдын жан дүйнөсү татаал жана лирикалуу экендигин дурус чагылдырган.

Автор «Жигит баратат» жана «Белгилүү эркек» повесттеринде лиризмди каармандардын турмушта өз ордун табууга болгон далалаттарына байланыштырып колдонот. «Жигит баратат» повестинде журналист Жаркымбайдын, ал эми «Белгилүү эркек» повестинде Бокендин турмушта өз ордун таба албай «кыйналышы», окуган китептеринин таасиринде калышы, турмуштук жаңылып-жазуулары, өз идеалын табууга карата болгон аракеттери, ошол аракеттердин натыйжасы катары келип чыккан оң жана терс адеп-ахлактык жана ыймандык мамилелерди ачууда лиризм негизги компонент болуп колдонулат. К.Каимовдун аталган повесттеринин дагы бир бөтөнчөлүгү каармандардын образдык өзгөчөлүгүн көрсөтүүдө ал лиризмди персонаждардын өз речинде жайгаштыргандыгы экендиги даана байкалат. Тактап айтканда, бул повесттерде каармандардын жан дүйнөсүн, ички маанайын,

эмоционалдуу табиятын окурманга жеткирүүдө К.Каимов автордук баяндоого караганда диалогду көбүрөөк пайдаланганы, айрыкча персонаждын өзүнө таандык речти аркылуу ачып бергени менен жазуучунун стилин да айкындоого жетишет.

Аталган эки повестте тең сюжет куруунун жаңычыл бир формаларын кездештирүүгө болот, ал каармандын образга өсүп жетилүүсү үчүн социалдык-экономикалык коомдук өзгөрүүлөрдүн таасири, тарыхый өсүштүн адамдын жан дүйнөсүн жаңылоого карата роль ойношу, коомдук аң сезимдин жеке адамдын аң сезиминин жаңырышына тикелей өбөлгө түзүшү, ошол эле мезгилде жан дүйнөнүн калыптанышына карай улуттук каада-салттын, адат-жөрөлгөлөрдүн кызматы, ж. б. касиеттердин жаңыдан жаралып келе жаткан жаңы коомдук түзүлүшкө ээ болгон жаңы адамдын улуттук образындагы оң жана терс көрүнүштөрдү Жаркымбай менен Бокендин лиризмге ширелген жан дүйнөсүн ачып бере алгандыгы менен баалуу.

Мындай көрүнүш, лиризмди колдонуу аркылуу жеке адамдын өзү жашаган коомдук-саясий түзүлүшкө, социалдык-экономикалык жаңыланууларга карата ички мамилесин, уйгу-туйгуларын, саясий пикирин, атуулдук позициясын, жакшы жана жаман көрүүлөрүн, акыры келип өзү тандап алган «турмуш жолу үчүн болгон «күрөшүн башкы планга алып чыгуу аракети К.Каимовдо негизги маселе болгондугу көзгө урунат.

Адабияттар:

1. Жумабекова К. Касым Каимов – Б.: 1997, 41-б.
2. Каимов К. Тандалмалар. – Ф.: Адабият, 1989, 356-б.
3. Жумабекова К. Касым Каимов – Б.: 1997, 46-47-б.
4. Жигитов С. Олжолуу чыгармачылык сапар - К-те: К.Каимов. Тандалмалар. – Ф.: Кыргызстан, 1976, 8-б.
5. Жумабекова К. Касым Каимов – Б.: 1997, 57-б.

Рецензент: к.филол.н., доцент Искендерова Ш.А.